

І.А. Юхименко-Назарук, к.е.н.

Рівненський державний гуманітарний університет

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ НА ОСНОВІ ПОЛОЖЕНЬ АГЕНТСЬКОЇ ТЕОРІЇ

Проаналізовано основні положення агентської теорії та розглянуто можливість їх застосування для удосконалення теорії бухгалтерського обліку. Розроблено загальну модель прояву агентської проблеми в бухгалтерському обліку.

Ключові слова: *агентська теорія, інформаційна асиметрія, несприятливий відбір, моральний ризик, професійне судження бухгалтера.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В останні роки для подальшого розвитку бухгалтерського обліку вітчизняними вченими широко використовується інституційна економічна теорія, яка дозволяє під іншим кутом зору подивитися на існуючі облікові проблеми, запропонувати нові та нестандартні шляхи для їх вирішення. Зокрема, В.М. Жуком розроблені основи інституційної теорії бухгалтерського обліку, що дозволяють визначити фундаментальні орієнтири реформування і подальшого розвитку вітчизняної бухгалтерської діяльності [5, С. 3].

Однак якщо трансляції поглядів вчених-основоположників інституціоналізму (Т.Веблена, Дж.Коммонса, В.Мітчелла, Дж.Гелбрейта та ін.) приділяється достатньо значна увага, то неінституційні дослідження не знайшли широкого використання для удосконалення теоретико-методологічних основ бухгалтерського обліку в Україні. Існування такої ситуації, передусім, пов'язане з достатньою новизною неінституційної теорії, значна кількість її напрямів на сьогодні перебувають в стадії розвитку і удосконалення, тому бухгалтерський облік, як функціонально залежна від економічної теорії сфера наукових знань, ще не встиг достатньою мірою «абсорбувати» основні неінституційні постулати та припущення.

Іншою перепоною на шляху до застосування неінституційної теорії в сфері бухгалтерського обліку є її достатня відмежованість від тих аспектів функціонування підприємства, які підлягають бухгалтерському відображенню. Однак агентська теорія як один із напрямів неінституційної економічної теорії, зокрема складова теорії трансакційних витрат, напряду

пов'язана із проблемами застосування професійного судження бухгалтера, реалізації облікової політики підприємства, із проблемою можливості варіювання фінансовими результатами діяльності. Це дозволяє використовувати основні положення агентської теорії для удосконалення функціонування системи бухгалтерського обліку підприємства в умовах можливості вибору альтернативних варіантів облікового відображення, наведених у національних облікових стандартах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розгляду подальшого розвитку бухгалтерського обліку в світлі застосування інституційної теорії приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як Г.Г. Кірейцев, С.Ф. Голов, В.М. Жук, О.О. Канцуров, С.Ф. Легенчук, В.М. Метелиця, О.М. Петрук, Н.В. Семенишена, І.Б. Садовська, Т.М. Сльозко та ін. Питанням визначення ролі бухгалтерського обліку в процесі вирішення агентської проблеми присвячені праці Е.Ю. Воронової, І.В. Жиглей, В.В. Ковальова.

Формулювання цілей статті. Основною ціллю статті є визначення сутності агентської теорії, обґрунтування її основних складових, виявлення окремих аспектів прояву агентської проблеми в діяльності підприємств, що пов'язані з професійною бухгалтерською діяльністю.

Викладення основного матеріалу дослідження. Одним із напрямів сучасного неінституціоналізму є агентська теорія або теорія агентських відносин. Ця теорія була сформована в результаті ідентифікації на початку ХХ ст. в США А.Берле та Дж.Мінзом в праці «Сучасна корпорація і приватна власність» (1932 р.) проблеми відокремлення функції управління від власників, які частково були передані менеджменту компаній. Тобто, в багатьох американських корпораціях, внаслідок існування величезної кількості акціонерів, управління корпорацією передавалося в руки професійних менеджерів.

А.Берле та Дж.Мінз в даній праці приділили велику увагу бухгалтерському обліку в процесі управління корпорацією і функціонуванні фінансового ринку в цілому: «Облік відіграє значну роль ... в створенні безпеки на ринку. Для банкірів є загальноприйнятим покладатися на бухгалтерські звіти, а цілісність бухгалтерського обліку і розумність його методу є найкращою гарантією безпеки публічним інвесторам і ринку в цілому» [1, С. 271].

В той же час, А.Берле та Дж.Мінз ідентифікували проблему функціонування облікової системи, пов'язану з агентськими відносинами, зокрема, можливість бухгалтера разом з менеджментом корпорації приймати рішення стосовно реалізації облікової політики підприємства.

На їхню думку, «до тих пір, поки облікові стандарти недостатньо жорсткі і закон не зобов'язує дотримуватися певних правил, директори та їх бухгалтери зможуть на власний розсуд трактувати, формулювати і відображати облікові дані» [8, С. 46].

Цей окремий випадок (агентські відносини власників і менеджменту) в подальшому був поширений на інші сфери діяльності компаній, внаслідок чого були побудовані загальні основи агентської теорії.

Значний поштовхом для подальшого розвитку агентської теорії стала праця М.Дженсена та У.Меклінга «Теорія фірми: поведінка менеджерів, агентські витрати та структура власності» (1976 р.), в якій автори [2] розглядали проблеми взаємодії принципалів з агентами, в результаті чого дійшли висновку про необхідність мінімізації агентських витрат, які виникають у зв'язку з неефективною діяльністю агентів.

Одним із питань, на яке намагалися відповісти М.Дженсен та У.Меклінг було питання «чому бухгалтерські звіти добровільно оприлюднюються кредиторам та інвесторам і чому незалежні аудитори наймаються менеджментом для засвідчення точності та достовірності цих звітів?» [2]. На їх думку, причиною цього було те, що перевірена аудитором фінансова звітність є одним із засобів контролю менеджерів, які несуть відповідальність за вибір методів обліку.

На сьогодні більшість положень агентської теорії є загально визнаними та пройшли емпіричну перевірку, що дозволяє використовувати їх для удосконалення теоретико-методологічних основ бухгалтерського обліку.

Агентська теорія організації вивчає відносини, в яких одні суб'єкти (принципали), доручають на основі укладання контракту виконання певної роботи за встановлену винагороду іншій стороні (агенту), при цьому відбувається часткове делегування повноважень агенту на прийняття управлінських рішень.

Окрім власників та інвесторів принципалами можуть бути й позичальники, кредитори, які надають свої позикові ресурси для використання менеджерам компанії. Виходячи з цього, агентську проблему доцільніше розглядати не лише у взаємозв'язку менеджери-власники, а у більш розширеному вигляді – менеджери-постачальники капіталу.

Відокремлення функцій власника і менеджменту призводить до ситуації, коли постачальники капіталу, переважно не втручаючись в справи компанії, на відміну від менеджерів, володіють набагато

меншою (неповною) інформацією про результати діяльності компанії. Таке положення суперечить одному із базисних припущень неокласичної економічної теорії, згідно з яким принципи та агенти володіють повною інформацією, якої достатньо для прийняття ефективних та раціональних рішень.

Ситуація нерівного доступу або неповноти інформації називається інформаційною асиметрією і призводить до того, що постачальники капіталу та менеджери перебувають в нерівних умовах у випадку оцінки показників компанії, у випадках оцінки ефективності діяльності менеджерів тощо. На думку Т.Еггертссона, існування проблеми асиметричності інформації пов'язано з тим, що одержання такої інформації для агента обходиться дешевше, ніж для принципала [9, С. 56].

За умови виникнення суперечливих інтересів між принципами і агентами, через небажання останніх реалізовувати повністю або навіть частково поставлені принципалом цілі, виникає агентська проблема.

Як зазначає О.Е. Вільямсон, економічна теорія трансакційних витрат припускає, що люди-агенти підвладні вродженому раціоналізмові, а тому поведінка їх є зумисне усвідомленою, однак лише обмежено усвідомленою, і схильні до опортунізму, який є умовою задоволення власних потреб [3, С. 30]. Дуже часто агенти, користуючись високими витратами приведення у виконання контракту і вимірювання своїх характеристик і результатів своєї діяльності, ухиляються від виконання контрактних зобов'язань чи до опортуністичної поведінки [9, С. 56]. Для пояснення цих двох негативних наслідків асиметричності інформації розглянемо поняття контракту, за допомогою якого відбувається тимчасово або повна передача прав від принципала до агента.

Неоінституційна теорія використовує поняття контракту як одного із основних засобів для вирішення агентської проблеми. Під час взаємодії принципалів та агентів на основі контрактних відносин виділяють дві основні стадії: 1) передконтрактну (ex ante), коли укладається контракт; 2) постконтрактну – етап виконання контракту (ex post). Враховуючи дві виділені стадії контрактних відносин, інформаційна асиметрія призводить до виникнення негативних явищ на кожній з них.

На передконтрактній стадії виникає таке явище як несприятливий відбір, який виникає внаслідок двох основних причин: 1) через наявність у агентів характеристик, невідомих принципалу; 2) внаслідок наявності витрат вимірювання цих характеристик [7, С. 306]. Сутність

несприятливого відбору полягає в тому, що використовуючи наявні інформаційні переваги, агенти (наприклад, потенційні працівники володіють про себе кращою інформацією, ніж ті, хто беруть їх на роботу), укладають контракт на таких умовах, які є більш вигідними для них порівняно з принципалами.

На постконтрактній стадії виникає моральний (суб'єктивний) ризик, що пов'язано з існуванням високих витрат, які необхідно понести для безпосереднього вимірювання результатів діяльності агента та рівня якості виконаної ним роботи. Неможливість забезпечення постійного контролю поведінки агента призводить до мінімізації зусиль останнього по виконанню своїх контрактних зобов'язань.

Під час розробки та удосконалення теоретико-методологічних основ бухгалтерського обліку на основі положень агентської теорії обов'язково необхідно враховувати напрацювання сучасних вчених-обліковців.

Проведений аналіз сучасної облікової літератури дозволив встановити, що питанням розвитку бухгалтерського обліку на основі використання агентської теорії приділена незначна увага вченими з пострадянських країн. А виявлені публікації розкривають загальне значення бухгалтерської інформації у вирішенні агентської проблеми без застосування положень агентської теорії для подальшого розвитку теоретико-методологічних основ бухгалтерського обліку.

Питанням взаємозв'язку агентської теорії та бухгалтерського обліку присвячував увагу професор В.В. Ковальов [6, С. 45]. На його думку, роль бухгалтерського обліку в світлі проблеми агентських відносин можна прослідкувати в двох випадках: 1) в забезпеченні контрольних функцій – шляхом періодичної передачі власникам адміністрацією фірми бухгалтерської звітності; 2) через створення центрів відповідальності, які дозволяють налагодити внутрішній порядок між протиріччями окремих категорій управлінських працівників більш низького рівня та поставленими власниками цілями. Таким чином, автор показує лише можливу роль бухгалтерського обліку у вирішенні агентської проблеми, однак не зазначає про існування таких проблем в складі облікової системи підприємства. На його думку, система бухгалтерського обліку може бути допоміжним засобом для вирішення агентських проблем, а не безпосереднім об'єктом вивчення теорії агентських відносин.

Подібного підходу також дотримується Е.Ю. Воронова [4, С. 81–82], на думку якої бухгалтерський облік дозволяє вирішувати

агентську проблему в чотирьох аспектах: 1) облікові дані впливають на ефективність, дозволяючи менеджерам та інвесторам вирішувати конфлікти при оцінці інвестиційних можливостей; 2) облікова інформація сприяє ефективному управлінню активами, забезпечуючи своєчасне припинення збиткових проєктів; 3) бухгалтерський облік здійснює істотний вплив на проблему інформаційної асиметрії через забезпечення більшої прозорості облікової інформації; 4) бухгалтерські дані використовуються при укладанні стимулюючих контрактів. Всі наведені вище аспекти базуються на припущенні про обслуговуючу роль бухгалтерського обліку агентських відносин, коли облікова інформація є засобом вирішення агентських проблем.

В той же час, Е.Ю. Воронова акцентує увагу на ситуації, коли бухгалтерський облік є не лише мовою складання контрактів між принципалом та агентом, а є їх складовою частиною. В даному випадку автор звертає увагу на проблему вибору облікових методів, право здійснення якого принципалом надано агенту [4, С. 82]. На нашу думку, саме ця проблема заслуговує на значну увагу вчених. Застосування агентської теорії в даному випадку дозволяє розглянути проблему вибору методів обліку в розрізі суб'єкта його здійснення (агента) та особи (принципала), яка наділила агента таким правом, дозволяє врахувати існуючі стимули здійснення такого вибору, а також розробити комплекс заходів для мінімізації агентських витрат, що виникають в результаті його здійснення.

Для подальшого розвитку бухгалтерського обліку важливими є такі наслідки агентської теорії:

– окремі індивідууми, наприклад, бухгалтери, діють в своїх власних інтересах;

– підприємство слід розглядати як місце, де перетинаються контрактні відносини серед таких суб'єктів, як менеджери, бухгалтери, власники, кредитори, уряд тощо;

– в процесі діяльності підприємства виникають затрати нового виду (агентські), пов'язані з моніторингом та налагодженням відносин серед різних груп суб'єктів, на мінімізацію яких спрямовують свої зусилля вчені-неоінституціоналісти.

З позиції бухгалтерського обліку агентська теорія знаходить своє застосування на рівні реалізації професійного судження бухгалтера. Зокрема у тих випадках, коли повноваження з приводу вибору альтернативних варіантів облікового відображення фактів господарського життя покладаються на бухгалтера, який в даному випадку є агентом.

Агентська проблема в бухгалтерському обліку – це наявність суперечливих інтересів між бухгалтерами та постачальниками капіталу (інвесторами, кредиторами), які виникають у зв'язку з відсутністю прагнення у бухгалтерів до реалізації такої облікової політики, яка б призводила до адекватного і справедливого облікового відображення господарської діяльності підприємства.

Витоки виникнення агентської проблеми в бухгалтерському обліку пов'язані з тим, що поведінка бухгалтерів при реалізації ними професійного судження внаслідок відсутності достатньої інформації та наявності особистих опортуністичних схильностей призводить до прийняття ними неоптимальних рішень, внаслідок яких з'являються бухгалтерські агентські витрати.

Виходячи з наведеного вище, можна сформулювати поняття бухгалтерських агентських витрат як витрат, які несе підприємство внаслідок конфлікту інтересів бухгалтерів та постачальників капіталу.

Конфлікт інтересів між бухгалтерами та постачальниками капіталу виникає в умовах інформаційної асиметрії облікової інформації і неповних контрактів. Інформаційна асиметрія передбачає, що бухгалтери володіють порівняно із постачальниками капіталу набагато більшою інформацією щодо здійснення конкретних професійних суджень, внаслідок чого постачальники капіталу не в змозі проконтролювати якість реалізованих суджень. Під неповнотою контракту розуміється неможливість передбачити в контракті повний взаємозв'язок між обов'язками бухгалтера з реалізації облікової політики і його винагородою.

Існування інформаційної асиметрії між бухгалтерами та постачальниками капіталу дозволяє бухгалтерам вести себе опортуністично як на передконтрактній, так і на постконтрактній стадії, що можна відобразити за допомогою загальної моделі прояву агентської проблеми в бухгалтерському обліку (рис. 1).

Рис. 1. Загальна модель агентської проблеми в розрізі професійного судження бухгалтера

Опортунізм бухгалтера на передконтрактній стадії називається несприятливим вибором і передбачає, що бухгалтери, як більш проінформована сторона, укладають свій контракт таким чином, щоб в ньому були прописані найвигідніші з їх позиції умови в частині здійснення професійного судження.

Опортунізм бухгалтера на постконтрактній стадії називається моральним ризиком і передбачає здійснення бухгалтером недобросовісної поведінки в процесі реалізації професійного судження. Наприклад, обрання тих методів обліку, які сприяють завищенню фінансових результатів компанії в звітному періоді, від яких залежить особиста винагорода бухгалтера і таким чином вводять в оману принципалів стосовно ефективності функціонування підприємства в звітному періоді.

Висновки. Агентська теорія створює теоретико-методологічні засади для вивчення агентських відносин і є потужним дослідницьким засобом для опису і пояснення контрактних відносин між принципалом (власником) і агентом (бухгалтером). Її використання дозволяє під іншим кутом зору подивитися на проблему маніпулювання показниками фінансової звітності підприємства на основі використання механізму облікової політики та запропонувати шляхи її вирішення виходячи з постулатів агентської теорії (обмеження поведінки агента, забезпечення збігу інтересів агента і принципала, страхування від опортуністичної поведінки агента, розробка системи контролю над діями агента тощо).

Одним із актуальних напрямів розвитку інституційної теорії бухгалтерського обліку є необхідність обмеження опортуністичної

поведінки бухгалтерів, зниження конфлікту інтересів між власниками та бухгалтерами та пошуки шляхів мінімізації ефекту бухгалтерських агентських витрат.

Список використаної літератури:

1. *Berle A.A. The Modern Corporation and Private Property / Adolf A.Berle, Gardiner C.Means.* – New Brunswick : Transaction Publishers, 1991. – 396 p.
2. *Jensen M.C. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure / Michael C.Jensen, William H.Meckling* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://papers.ssrn.com/abstract=94043>.
3. *Вільямсон О.Е.* Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів / *О.Е. Вільямсон.* – К. : «АртЕк», 2001. – 472 с.
4. *Воронова Е.Ю.* Бухгалтерский учет как составляющая контрактного процесса организации / *Е.Ю. Воронова* // *Аудиторские ведомости.* – 2010. – № 9. – С. 79–89.
5. *Жук В.Н.* Основы институциональной теории бухгалтерского учета : монография / *В.Н. Жук.* – К. : Аграрная наука, 2013. – 408 с.
6. *Ковалев В.В.* Финансовый учет и анализ: концептуальные основы / *В.В. Ковалев.* – М. : Финансы и статистика, 2004. – 720 с.
7. *Кузьминов Я.И.* Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контракты : учеб. для студентов вузов / *Я.И. Кузьминов, К.А. Бендукидзе, М.М. Юдкевич.* – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 442 с.
8. *Хендриксен Е.С.* Теория бухгалтерского учета / *Е.С. Хендриксен, М.Ф. Ван Бреда.* – М. : Финансы и статистика, 2000. – 576 с.
9. *Эггертсон Т.* Экономическое поведение и институты / *Трауинн Эггертсон* ; пер. с англ. – М. : Дело, 2001. – 408 с.

ЮХИМЕНКО-НАЗАРУК Ірина Анатоліївна – кандидат економічних наук, декан факультету документальних комунікацій та менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси:

– інституційна теорія бухгалтерського обліку;

– розвиток теорії і методології бухгалтерського обліку в умовах інституційних змін.

Тел.: (067)362–19–20.

E-mail: rada.mol.manager@gmail.com.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2014